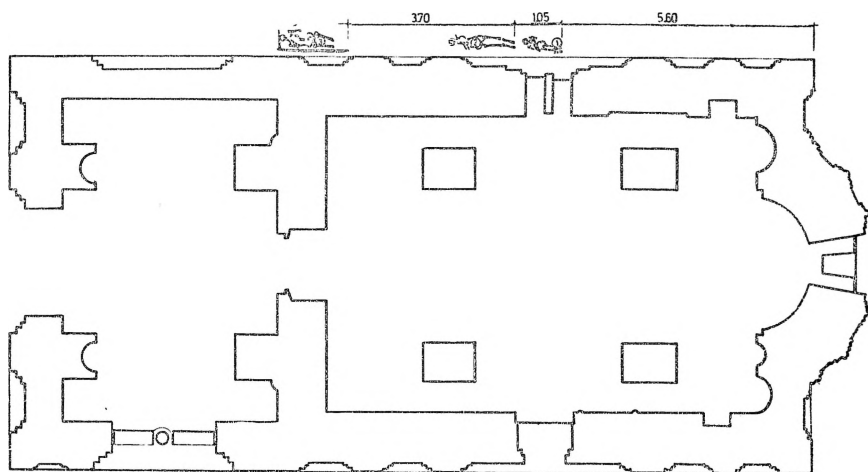

Донка БАРЦИЕВА

ПРСТЕНОТ НА ЈОВАН ОЛИВЕР—ЈОВАН КАЛИВИТ —КТИТОРОТ НА ЦРКВАТА ВО ЛЕСНОВО

За време на реализацијата на Проектот за конзервација на црквата Св. Архангел Михаил во Лесново (1983), при ископот за дренажен канал, на северната страна на црквата, веднаш до самиот ѕид, откриени се три гробови¹⁾ (цртеж бр. 1 и 2). Во

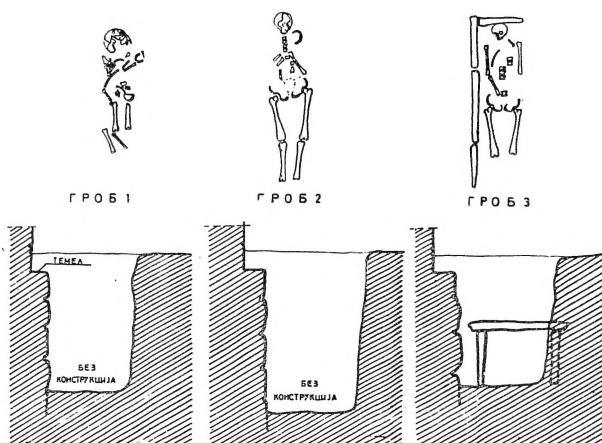

Цртеж број 1, Основа на црквата Св. Архангел Михаил со положбата на откриените гробови (цртеж: М. Милојевиќ)

¹⁾ Трите откриени гробови се наоѓаат веднаш до северниот ѕид на црквата, на цртежот обележани под р. бр. од 1 до 3. Со исклучок на гробот бр. 3 кој има конструкција во вид на циста останатите два се без конструкција, оформени од камени блокови во сувозилица. (Описот на гробовите и прстенот ги добивме од М. Милојевиќ, одговорен за реализација на работите).

еден од овие гробови, на цртежот одбележен како гроб бр. 2, пронајден е единствен гробен наод — еден сребрен прстен со врежана претстава на двоглав орел (сл. од 1 до 2). Прстенот се карактеризира со доста груба, рустикална обработка, на кој двоглавиот орел се јавува како единствен мотив врежан на главата од прстенот. На вратот од прстенот не се забележуваат траги од украсување, ниту пак остатоци од букви кои би упатувале на монограм или друг вид одбележување²⁾.

Претставата на двоглавиот орел како мотив ја сретнуваме на неколку средновековни прстени. Меѓу првите познати, објавени прстени кај нас е златниот прстен на кралицата Теодора, мајката на цар Душан, пронајден во гробот во Бањска.³⁾ (Нар. Муз. во Белград, инв. бр. 342).

Цртеж број 2, Пресек на откриените гробови со диспозиција на скелетите (цртеж: М. Милојевиќ).

Понатаму следат уште неколку прстени, главно сребрени, како прстенот од некогашната колекција на С. Симоновиќ (денес во Нар. Музеј во Белград)⁴⁾, сребрениот прстен од Варош—

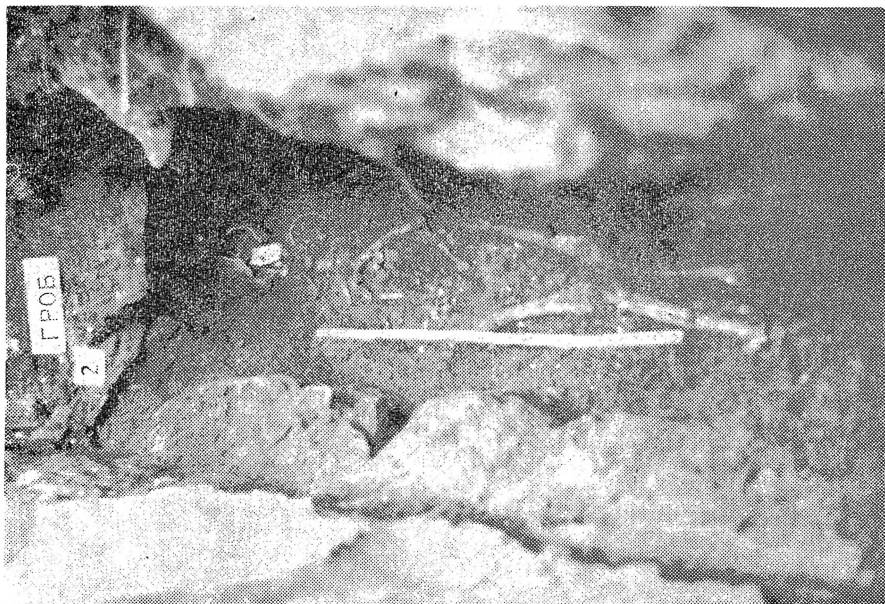
²⁾ За прстени со сочувани монограми и натписи види: Б. Радојковић, Накит код Срба, Београд 1969, стр. 112—132; Ѓор. Ивановъ, Старобългарски и византијски прѣстени. Извѣстия на Българското археологическо дружество, София 1911, стр. 1—14;

³⁾ Ѓорѓе Мано—Зиси, Српски средњовековни накит и украс (II), Уметнички преглед, 1941, стр. 21, сл. на стр. 22; Ј. Ковачевић, Средњовесковна ношња Балканских словена., Београд 1953, стр. 159; Б. Радојковић, ц.д. стр. 120, 122, 123, 129, Т. 34; М. Ѓоровић—Љубинковић, Претстава грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији, Београд 1975 (зборн. О кнезу Лазару) стр. 179, сл. 28; Д. Милошевић, Уметност у Средњовековној Србији од 12 до 17 века, Београд 1980, стр. 56, сл. 225, 235;

⁴⁾ Б. Радојковић, ц.д. стр. 120, 121, 122, Т. 54, сл. 65, 66.

Прилеп (Нар. Муз. во Белград, инв. бр. 2549)⁵⁾, како и еден сребрен прстен пронајден како гробен наод во Д. Капија⁶⁾.

Претставата на двоглавиот орел ја сретнуваме и на златната обетка од Ѓуриште која и се припишува на Марија Палеологова, византиска принцеза, втора жена на Стефан Дечански⁷⁾.

Освен за златниот прстен на кралицата Теодора, златната обетка од Ѓуриште и сребрениот прстен од некогашната колекција на С. Симоновиќ⁸⁾, за останатите два прстена не се знае кому му припаѓале ниту пак е направен обид за атрибуција.

⁵⁾ М. Ѓоровић-Љубинковић, Средновековен накит од Прилеп и Маркова Варош во Народниот Музеј во Белград, Зборник на археолошки музеј, Скопје 1961, стр. 81, сл. 9; Б. Бабиќ, Средновековно културно богатство на СР Македонија, Прилеп 1974, стр. 41, сл. 73; Д. Милошевић, ц.д. стр. 56, сл. 224;

⁶⁾ Bлага Aleksova, Demir Kapija, Skopje—Beograd 1966, стр. 35, 58, 59, сл. 211, Т. XIX

⁷⁾ В. Aleksova, ц.д. стр. 83, сл. 49, 50, 51 (Т. X);

Б. Радојковић, ц.д. стр. 121, 123, 132, сл. 67, Т. 60; М. Ѓоровић-Љубинковић, ц.д. стр. 179, сл. 29, 30;

⁸⁾ Раководејки се од сличноста на претставата на двоглавиот орел од овој прстен, со истата од прстенот на кралица Теодора, како и од неговата солидна обработка (прстенот припаѓа на типот прстен-печатник) Б. Радојковић (ц. д. стр. 121), овој прстен ѝ го припишува (само како можна претпоставка) на некоја српска властелинка, во блиско сродство со фамилијата на Немањиќи;

Кон веќе споменатите објавени прстени со претстава на двоглав орел се придружува и неодамна пронајдениот сребрен прстен од Лесново.

Почитувајќи ги сочуваните историски извори во кои двоглавиот орел претставува една од ознаките на деспотското достоинство во Византија⁹⁾ и местото на кое е пронајден гробот, би можело со голема веројатност да се претпостави дека во случајов би можело да стане збор за гроб и прстен на деспот Јован Оливер, ктитор на црквата во Лесново¹⁰⁾.

Потврда за оваа наша претпоставка се сочуваните ктиторски портрети на Јован Оливер по добивањето на деспотската титула¹¹⁾, во нартексот на црквата во Лесново¹²⁾ и во капелата на кат посветена на Св. Јован Претеча, во црквата Св. Софија во Охрид¹³⁾. И на двата сочувани портрети Јован Оливер е насликан со двоглави орли на облеката. Сметаме за потребно да споме-
неме дека за Јован Оливер се поврзува и еден примерок на ковани пари, кој се чува во Народниот Музеј во Белград под инв. бр. 6398, на чиј реверс се наоѓа претстава на двоглав орел¹⁴⁾.

Од друга страна, местото на кое е пронајден гробот со прстенот дава сигурни индикации дека се работи за гроб на ктиторот на црквата. Имено, местоположбата на гробот од надворешната страна на северниот ѕид, во потполност се совпаѓа со прет-

⁹⁾ Pseudo Kodinos, *Traite des offices* Paris 1966, p. 144—148, 148 (introduction, texte et traduction por Jean Verpeaux);

Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд, 1960, стр. 9, 24—25; за ознаките на деспотската и севастократорската титула види уште и: С. Габелић, Нови податак о севастократорској титули Јована Оливера и време сликања Лесновског наоса, Зограф 11, стр. 58, 59, 60;

¹⁰⁾ За црквата во Лесново види: С. Радојчић, Лесново, ед. Југославија, Београд 1971; В. Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, стр. 169—172; С. Симић, Лесновски манастир Св. оца Гаврила, задужбина српског деспота Јована Оливера, Београд 1912; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, стр. 64—65, со опширна библиографија на стр. 212—213;

¹¹⁾ За деспот Јован Оливер види: Ј. Радонић, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији, ГЛАС СКА, Београд 1914, стр. 74—108; Б. Ферјанчић, ц.д. стр. 159—166; С. Габелић, ц.д. стр. 53—61; Г. Стричевић, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар, н.д. књ. VII—VIII, 1956/7 стр. 113—127; К. Жиречек, Историја Срба, Београд 1952, стр. 219, 222, 262;

¹²⁾ С. Габелић, ц.д. стр. 58, сл. 11;

¹³⁾ Ц. Грозданов, Прилози проучавању Св. Софије Охридске у XIV веку, ЗЛУ 5, Н. Сад 1969, стр. 35—37, цртеж бр. 3; истиот: Охридското ѕидно сликарство од XIV век, Охрид 1980, стр. 62, 63, 64, цртеж 9, Т. 44;

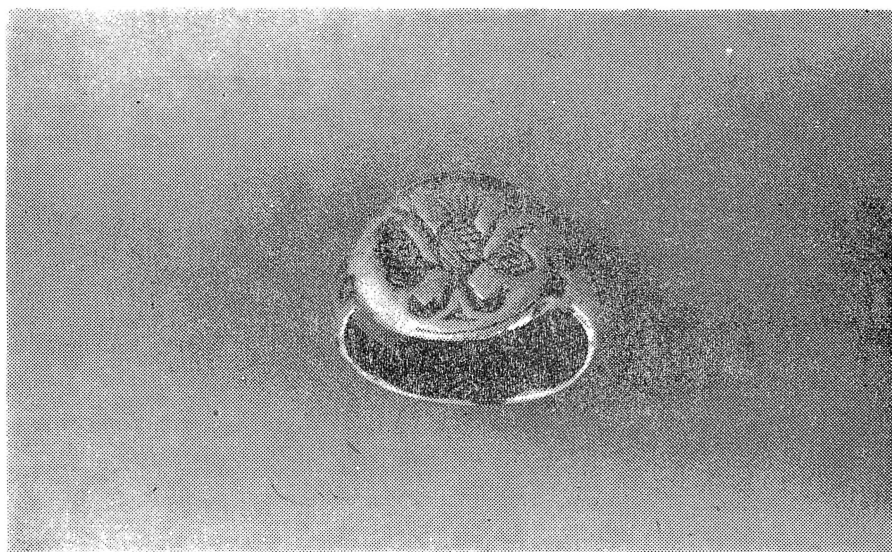
¹⁴⁾ Б. Ферјанчић, Деспоти... стр. 165—166; Ј. Радонић, О деспоту... стр. 107; Ђ. Стричевић, О титуларном... стр. 125; Б. Радојковић, Накит... стр. 126; Р. Грујић, Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит, ГСНД бр. VII—VIII, 1932, стр. 236;

ставата на Јован Оливер од ктиторската композиција во наосот на црквата од внатрешната страна¹⁵⁾.

Почитувајќи ги наведените податоци, може со сигурност да се претпостави дека се работи за гроб и прстен на Јован Оливер, од времето кога тој го носел деспотското достоинство и активно му служел на српскиот двор.

Отвореноста на прашањето резултира од нагласено скромната обработка на гробот кој многу повеќе личи на монашки гроб, одошто на гроб на еден така моќен и влијателен деспот каков што бил Јован Оливер.

Скромноста на гробот се дополнува со скромноста на прстенот, на кој освен претставата на двоглавиот орел ништо друго не упатува на деспотско достоинство.

Слика бр. 1, Сребрен прстен, пронајден како гробен наод во гроб бр. 2
(фото: Иван Вељанов)

Последниот податок за деспот Јован Оливер потекнува од 1354 год. во врска со пратениците на папата Инокентие VI на

¹⁵⁾ Во просторот меѓу североисточниот и северозападниот столб во наосот на црквата, на северниот сид во првата зона почнувајќи од иконостасот, се наоѓаат претставите на Арх. Михаил и Јован Оливер од ктиторската композиција, и претставата на Св. Ѓорѓи која е одвоена со бордура од претходната композиција: Гробот од надворешната страна на северниот сид, го зафаќа просторот на претставата на Јован Оливер и дел од претставата на Св. Ѓорѓи.

српскиот двор¹⁶⁾, односно од 1366 година, времето во кое би можел да биде кован последниот примерок на пари со двоглав орел, без напомена на цар Урош¹⁷⁾.

Доколку 1366 година условно се земе како крајна граница за активното делување на Јован Оливер како деспот, а 1381 година како почетна за владеењето на Константин Дејановиќ во некогашните области кои му припаѓале на Јован Оливер¹⁸⁾, останува еден период, како историска празнина без податоци за делувањето на овој голем српски деспот.

Осветлувањето на овој период е оневозможено и поради недостатокот од историски извор за годината на смртта на Оливер. Досегашните проучувачи на неговата личност го оставаат ова прашање отворено и покрај сочуваните два записи кои би можеле да се однесуваат на неговата смрт. Првиот запис се наоѓа на еден ракопис од Белградската Народна библиотека, а вториот на Берлинското евангелие. И двата записи се објавени и познати во научната јавност¹⁹⁾.

Занемарувајќи го записот од Народната библиотека во Белград²⁰⁾, ќе се осврнеме само на содржината од записот во Берлинското евангелие, затоа што сметаме дека токму тој овозможува разрешување на проблемот што го третираме. Имено, во ова евангелие на еден лист е забележано дека на 20 јануари умрел: „*оавъ христѣ великийи и деспотъ всѣахъ земль српскихъ бывъ крѣпкийи и славъи*“, кој се замонашил под името Доротеј, а потоа стапил во редовите на пустиножителите добивајќи го името Јован Каливит²¹⁾. На овој запис особено внимание му посветил Р. Грујиќ²²⁾, кој анализирајќи ги атрибутите врзани за

¹⁶⁾ Папските пратеници со посебни писма биле препорачани до царица Елена и Урош, по патријархот Јоаникије и кон сите архиепископи и епископи на Србија и Арбанија, потоа до севастократорот Дејан и деспотот Оливер, кесарот Пелџуб, до големиот логопет Гојко, војсководач Палман и др. За ова види кај: К. Јиречек, *Историја Срба*, кн. I, стр. 234; Б. Ферјанчић, *ц.д. стр. 161—162*; Ј. Радонић, *ц.д. стр. 104*;

¹⁷⁾ Ј. Радонић, *ц.д. стр. 107*; Р. Грујић, *ц.д. стр. 326*;

¹⁸⁾ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, стр. 453—455 (51);

¹⁹⁾ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, 73, бр. 5047; истиот: *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, 73. бр. 5047; (за записот на ракописот од Народната библиотека во Белград;) За записот на Берлинското евангелие види: Љ. Стојановић, *Записи и натписи II*, 466, бр. 4602; А. И. Яцимирский, *Описание южнославянских и русских рукописей заграницных библиотекъ*, Петроград 1921, I, 264; Р. Грујић, *ц.д. стр. 233—237*;

²⁰⁾ Со оглед на оштетеноста на зборот кој Стојановиќ со прашалник го реконструира како „деспотъ“, ја прифаќаме забелешката на Грујиќ, дека истиот може да се прочита како „синъ“, и дека се работи за забележување на смртта на синот на Оливер кој го носел истото име: Р. Грујић, *ц.д. стр. 237*;

²¹⁾ Б. Ферјанчић, *ц.д. стр. 162*;

²²⁾ Р. Грујић, *ц.д.*;

некогашниот српски деспот, со познатите деспоти од XIV и XV век во Србија, одлучно заклучува дека може да стане збор единствено за деспотот Јован Оливер, за кого овие атрибути најчесто биле употребувани во современите историски извори, и понатаму продолжува дека „деспот Оливер во времето меѓу 1356 и 1366 година, исчезнал од власт — пребегал во странство, се скрасил во тишината на монашкиот живот, загинал или умрел на својот имот“²³).

Слика бр. 2, Претстава на двоглав орел на главата на прстенот (фото: Иван Вељанов)

Имајќи ја предвид содржината на записот, како и исправно аргументираната студија на Р. Грујиќ, може да се одговори на единственото отворено прашање во врска со карактерот на гробот и скромноста на сребрениот прстен.

Пронајдениот сребрен прстен како гробен наод од Лесново, му припаѓал на монахот-великосхимник Јован Каливит, некогашниот голем и моќен деспот Јован Оливер, ктитор на црквата Св. Арханѓел Михаил во Лесновскиот манастир, кој од за сега непознати причини се повлекол од власта и се замонашил.

Само со вакво објаснување, може да се разбере нагласено монашкиот карактер на гробот и скромноста на сребрениот

²³) Истиот, ц.д. стр. 236;

прстен²⁴), на кој претставата на двоглавиот орел се јавува како единствено и последно означување на деспотското достоинство што Јован Оливер го имал пред да ја добие малата схимна како Доротеј, односно големата схимна како Јован Каливит.

Со утврдувањето на припадноста на сребрениот прстен со двоглав орел, се пополнува и еден дел од историската празнина за периодот по 1354 или 1366 година, односно 1381 година, како можен период кога Јован Оливер се замонашил, иако годината на неговата смрт сè уште останува непозната.

Donka BARDŽIEVA

THE RING OF JOVAN OLIVER — JOVAN KALIVIT FOUNDER OF THE LESNOVO CHURCH

S u m m a r y

During the realisation of the project for conservation of the Lesnovo church and in the course of excavation of a drainage channel, three graves were discovered. In one of the graves as a unique grave finding a silver ring with two heads of an eagle an the head of the ring was found.

The position of the grave which coincides with the image of the founder's portrait in the interior of the church (northern wall, I zone) as well as the preserved historical sources stating that the two headed eagle is one of the signs of the oppressing dignity of Byzantium, representing an indication for determination the origine of the grave and ring. It is a grave and a of the founder despot Jovan Oliver who during the time after 1354 or 1366 i.e. 1381 unexpectedly withdrew from his authority and entered the monastic order under the name Jovan Kalivit.

²⁴) За можноста монасите да носат прстени види од цитатите на Св. Климент Александриски и Номоканонот на Св. Сава, кај: М. Ђоровић—Љубинковић, Представа грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији, зборник О кнезу Лазару, Београд 1975, стр. 171—172;